

15. Бороденко О. Шлюбність та шлюбний вік у селах Полтавського полку другої половини XVIII століття / О. Бороденко // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К., 2012. – 25 Т. – С. 245 – 256.
16. Волошин Ю. Розкольницькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII ст. (історико-демографічний аспект) / Ю. Волошин. – Полтава: АСМІ, 2005. – 312 с.
17. Палли Х. Некоторые характеристики развития семьи в странах Западной Европы XVII – XIX веков (по материалам зарубежных исследований) / Х. Пали // Брачность, рождаемость, семья за три века: Сб. статей / Под ред. А. Г. Вишневецкого и И. С. Кона. – М.: Статистика, 1979. – С. 169 – 182.
18. Ливви Баччи, Массимо Демографическая история Европы / Массимо, Баччи Ливви. – СПб.: «Александрия», 2010. – 304 с.
19. Хаджнал Д. Европейский тип брачности в ретроспективе / Д. Хаджнал // Брачность, рождаемость, семья за три века: Сб. статей / Под ред. А. Г. Вишневецкого и И. С. Кона. – М.: Статистика, 1979. – С. 14 – 70.
20. ЦДІАК України, ф. 57, оп. 1, спр. 344, арк. 42 зв.
21. ЦДІАК України, ф. 57, оп. 1, спр. 344, арк. 55 зв.
22. ЦДІАК України, ф. 57, оп. 1, спр. 437, арк. 1– 584.

Кручиненко В. В. Уровень окончательного безбрачия и брачный возраст в селах Миргородского полка во второй половине XVIII в.

В статье на основе данных Генеральной описи Левобережной Украины 1765–1769 гг. с позиции исторической демографии анализируется уровень окончательного безбрачия (подсчитано долю лиц, оставшихся вне брака до 50 лет), средний возраст заключения браков (в соответствии с методами, предложенными французскими учеными Луи Анри и Аланом Блюмом), а также возрастная разница (малая, средняя, большая) между женатыми мужчинами и женщинами в селах Миргородского полка (одного из десяти полков Гетманщины XVIII в.).

Ключевые слова: историческая демография, Генеральная опись, уровень окончательного безбрачия, средний брачный возраст, «неевропейский тип брачности»

Kruchynenko V. V. Level of definitive celibacy and age of marriage in villages of Myrhorod regiment in 2nd half of the XVIIIth century

In the article author basing on information of the General description of Left-bank Ukraine (1765–1769) analyzes from a prospect of historical demography level of final celibacy (part of persons which remained unmarried to 50 years is calculated), average age of conclusion of marriages (in accordance with methods, offered the French scholars Louis Henry and Alain Blum), and also age-old difference (small, middle, large) between the married men and women in the villages of the Myrhorod regiment (one of ten regiments of 18th-century Hetmanate).

Keywords: historical demography, General description, level of definitive celibacy, the average age of marriage, «non-European type of marriage».

УДК 94(477):355.235"17"

В. М. Назаренко

**КИЇВЬКА ГАРНІЗОННА ШКОЛА У XVIII СТ.
(УЧНІ ТА ВЧИТЕЛІ, СТРУКТУРА І ЗМІСТ ОСВІТИ,
МАТЕРІАЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАВЧАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ)**

У статті висвітлюється історія Київської гарнізонної школи у XVIII ст. На основі опублікованих та архівних джерел визначено штатну і фактичну чисельність учнів Київської гарнізонної школи у XVIII ст. Встановлено соціальне походження школярів. Розглянуто склад педагогічного колективу школи. Визначено предмети і дисципліни, які викладалися в школі. Розглянуто місце навчальної практики в системі підготовки учнів. Розкрито систему забезпечення школярів (жалування, продовольство, одяг, підручники, канцелярське приладдя) та виявлено додаткові джерела їхніх доходів. Проаналізовано розподіл випускників гарнізонної школи після закінчення навчання.

Ключові слова: гарнізонна школа, Київ, солдатські діти, Російська імперія, Гетьманщина, київський гарнізон, військова освіта.

Російська військова присутність на землях Гетьманщини у другій половині XVII – XVIII ст. у вигляді гарнізонів є маловивченою темою в історіографії. Насамперед це стосується київського гарнізону, який був найбільшим з-поміж російських військових контингентів, що несли гарнізонну службу в Україні. Російський гарнізон у Києві у XVIII ст. мав складну і розгалужену структуру, одним із елементів якої був навчальний заклад для дітей солдатів та офіцерів – гарнізонна школа. Її вивчення дає змогу не лише розглянути один із сегментів гарнізону та проаналізувати систему нижчої військової освіти в Російській імперії, але й доповнити уявлення про освіту і шкільництво в Україні у XVIII ст. у вигляді імперських навчальних закладів.

Проблематика гарнізонних шкіл Російської імперії залишається недостатньо розробленою в історіографії. Гарнізонні школи в основному розглядалися в контексті історії освіти в Російській імперії XVIII ст. чи загальної історії російських збройних сил [1; 2]. Є кілька робіт, предметом дослідження яких виступають власне гарнізонні школи. Це, зокрема, дослідження М. Рабиновича [3], М. Проскуракової [4], І. Плешакова [5], В. Бенди [6], А. Сафарової та О. Кравченка [7].

Відкриття гарнізонних шкіл було пов'язано зі створенням в Російській імперії регулярної армії, яка потребувала великої кількості підготовлених кадрів: унтер-офіцерів, писарів, полкових музик, ремісників. Унаслідок петровських реформ у Російській державі утворюється соціальна група – солдатські діти. До неї належали особисто вільні сини солдатів, рекрутованих із селян. Солдатські діти перебували у віданні Військової колегії і повинні були після досягнення повноліття йти на військову службу. Таким чином, російський уряд вирішив зробити ставку на спадкову військову службу, використавши гарнізонні школи для підготовки солдатських дітей до подальшої мілітарної кар'єри. Солдатські діти мали з 7-річного віку навчатися або в гарнізонній школі, або здобувати освіту коштом батьків. Солдатські діти, які по досягненні 7-річного віку не з'являлися до школи для навчання, підлягали покаранню («наказувать равно, как и беглых солдат» [7, с. 188]). Якщо батьки, опікуни чи якісь інші особи, у помешканнях яких проживали солдатські діти, не повідомляли місцеві органи влади про останніх і не віддавали їх до школи по досягненні 7-річного віку, то вони каралися штрафом.

Гарнізонну школу не слід розглядати як навчальний заклад, що давав високий рівень знань, подібний до колегіумів, кадетських корпусів чи спеціалізованих інженерних та артилерійських шкіл. Виключеннями, що підтверджують правило, у даному випадку були Астраханська [7, с. 177] та Саратовська [3, 5] гарнізонні школи, де учні могли отримати більш вищий рівень знань. Навчання у школі мало підготувати солдатських дітей до подальшої військової служби: привчити їх до дисципліни, дати певні навички, навчити читати, писати, рахувати. Російським урядовцям було зрозуміло, що 7-річний хлопець, який приходив на навчання до школи, краще піддавався «обробці», ніж 21-річний рекрут, який свої попередні роки жив у рідному селі десь під Калугою, нічого не знав про військову муштру, не вмів читати й писати, був потенційним дезертиром та порушником дисципліни. Натомість випускник гарнізонної школи фактично проходив «курс молодого солдата» і його акліматизація в армії відбувалася значно швидше, ніж вчорашнього селянина, рекрутованого до війська.

У XVIII ст. гарнізонні школи займали вагомим місце в системі освіти в Російській імперії. За підрахунками радянського історика Л. Бескровного, в 1765 р. в гарнізонних школах навчалось близько 9000, а 1773 р. – 10313 школярів, що складало близько «40% всех учащихся России того времени» [2, с. 457]. І хоча цифра, вирахована Л. Бескровним, є явно завищеною [7, с.178], все ж очевидно, що гарнізонні школи у XVIII ст. займали вагомий сегмент світської освіти.

Перші гарнізонні школи було відкрито у 1721 р. [7, с. 181]. На українських землях, що входили до складу Російської імперії, гарнізонні школи діяли в Києві, Глухові та фортеці св. Єлизавети. Подібними до гарнізонних, були школи для дітей ландміліціонерів, що несли службу на Українській лінії [8, с.117-118]. Гарнізонна школа в Києві була найбільшою серед аналогічних навчальних закладів на українських землях. Наявні документи засвідчують функціонування повноцінної школи при київському гарнізоні у 1727 – 1728 рр., у якій навчалось 250 учнів [9, арк. 1-20]. Припускаємо, що школа почала функціонувати з 1721 р., коли було відкрито більшість навчальних закладів такого типу. Тим паче, що гарнізон у Києві був одним із найбільших в імперії, а отже і навчальний заклад для солдатських дітей в місті мав відкритися в першу чергу. Київська гарнізонна школа діяла до 1798 р., коли її було перетворено на відділення Військово-сирітського дому (у 1805 р. усі відділення Військово-сирітського дому було переформатовано на школи кантоністів). Приміщення Київської гарнізонної школи розміщувалося на території Старокиївської фортеці. Так, в 1775 р. в описі Києва зазначено кам'яну будівлю школи на території Верхнього міста [10, с. 18].

Функціонування гарнізонних шкіл регламентувалося рядом законодавчих та нормативних актів, основним із яких були «Рассуждение» Військової колегії і Воїнської комісії стосовно солдатських дітей (далі – «Рассуждение» 1732 р.) [7, с. 183-190] та іменний указ «О заведении при пехотных гарнизонах школ и об устройстве оных» (обидва від 21.09. 1732 р.) [11, № 6188], а також «Высочайше утверждённый доклад Воинской Комиссии О переформатировании гарнизонных по положенным при оном штатах и табелям» від 19. 04. 1764 р. [12, № 12135]. Останній стосувався реформи гарнізонних військ Російської імперії 1764 р. і містив ряд пунктів стосовно гарнізонних шкіл (порядок функціонування школи, розподіл випускників після закінчення навчання і т.п.), а також таблиць «Мундирным и прочим вещам, для гарнизонных школьников, с показанием сроков и годовой цены оным» (далі – «Табель мундирным и прочим вещам для гарнизонных школьников» 1764 р.). У 1797 р., за рік до перетворення гарнізонних шкіл на відділення Військово-сирітського дому, було затверджено «Положение о гарнизонных школах и школьниках», згідно якого було переглянуто штати навчальних закладів для дітей солдатів та офіцерів [13, № 18159; 12, №18159].

У 1721–1732 рр. гарнізонна школа в Києві була розрахована на 250 учнів (у Києві несло службу 5 гарнізонних полків, кожним із яких було закріплено по 50 учнівських вакансій у гарнізонній школі). З 1732 р. передбачалося збільшення місць у школі в розрахунку по 80 учнів від кожного гарнізонного полку [7, с. 185]. Таким чином, у школі в Києві мало навчатися 400 чол., що складало 10% від усіх учнів гарнізонних шкіл імперії. Після гарнізонної реформи 1764 р. у Києві перебувало на службі 6 гарнізонних батальйонів, за кожним із яких було закріплено по 54 місця в школі (загалом 324 чол.). Згідно штату 1797 р., Київська гарнізонна школа була розрахована на 200 учнів, оскільки кількість гарнізонних батальйонів у Києві зменшилася до 2-х, за кожним із яких було закріплено по 100 місць [12, № 17591; 13, № 18159].

З 1735 р. до гарнізонних шкіл почали приймати учнів «сверх комплекта» [7, с. 191-192]. У Київській гарнізонній школі в 1756 р. «сверхкомплектных» (заштатних) учнів було 48 [14, арк.1], в 1771 р. – 68 [15, арк.1-12], 1781 р. – 30 [16, арк. 52-74зв.]. Таким чином, після 1735 р. фактична чисельність учнів Київської гарнізонної школи, як правило, була більшою за штатну. Єдиним винятком можна вважати інформацію про те, що на початку 1761 р. у гарнізонній школі в Києві значилося 367 учнів (при штаті в 400)[17, арк. 4-5].

Табл. №1. Чисельність учнів Київської гарнізонної школи у XVIII ст.
[9, арк.1-20; 17, арк. 4-5; 15, арк.12; 2, с. 457; 16, арк.52-74зв.; 18, арк.1-16]

Рік	Чисельність
1728 р.	250 чол.
1761 р.	367 чол.
1771 р.	392 чол.
1779 р.	418 чол.
1781 р.	354 чол.
1785 р.	334 чол.

У Київській гарнізонній школі навчалися в основному діти особового складу київських гарнізонних полків (з 1764 р. – батальйонів), артилерійської та інженерної команд. Найбільше серед учнів було солдатських дітей, хоча сини обер- та штаб-офіцерів також могли відвідувати гарнізонну школу. Зазначене твердження унаочнюють дані таблиці.

Табл. № 2. Соціальне походження учнів Київської гарнізонної школи станом на 1771 р.
[15, арк. 1-12]

Соціальне походження	Чисельність	%
солдатські діти	303 чол.	77,3%
сини унтер-офіцерів	21 чол.	5,35%
сини обер-офіцерів	11 чол.	2,8%
сини штаб-офіцерів	1 чол.	0,25%
сини артилеристів	42 чол.	10,7%
сини особового складу інженерної команди	14 чол.	3,6%
Всього	392 чол.	100%

З 1765 р. в Київській гарнізонній школі резервувалося 40 місць для дітей артилеристів [12, № 12309], проте не практиці ця норма не завжди дотримувалася. Все залежало від чисельності синів шкільного віку в артилеристів. Так, у 1766 р. в школі навчалось 40 «комплектних» і 58 «сверхкомплектних» дітей артилеристів [19, арк.9-10.], а в 1781 р. – 66 і 13 відповідно [16, арк. 52-74зв.]. Значно менше навчалось в гарнізонній школі синів особового складу інженерної команди київського гарнізону. В 1771 р. таких було 14 чол. [15, арк. 1-12], 1781 р. – 9 чол. [16, арк. 52-74зв.], 1785 р. – 10 чол. [18, арк. 23в.-16зв.].

Командування гарнізону вело облік синів особового складу частин і підрозділів київського гарнізону, що з тих чи інших причин не навчалися в школі. У відомості за 1772 р. зафіксовано 338 синів солдатів та офіцерів шести київських гарнізонних батальйонів, які не навчалися в школі [20, арк.1-8]. Більшість із них ще за віком не відвідували школу (мали від кількох місяців до 7 років), інші або навчалися «на своем коште», або перебували за межами Києва разом з батьками, які несли службу в «приписних» до київського гарнізону містах і фортецях [20, арк.1-8].

Згідно «Рассуждения» 1732 р., вчителями в гарнізонних школах мали бути обер- і унтер-офіцери гарнізону. Читати і писати навчали ротні писарі, арифметику, геометрію, артилерійську та інженерну справу мали викладати офіцери, які володіли необхідними знаннями. Якщо таких не було, то могли залучатися і унтер-офіцери. Згідно штату 1797 р., вчителями, що навчали читанню, письму, арифметиці та геометрії, мали бути або відставні офіцери, або вільнонаймані педагоги [12, № 18159]. При цьому, у штаті 1797 р., для них було затверджено річні оклади жалування: вчитель арифметики і геометрії отримував 120 рублів, а вчитель, що навчав читанню і письму – 60 рублів. До складу педагогічного колективу школи також входив капельмейстер. З 1732 р. в Санкт-Петербурзі, Москві, Ревелі, Ризі, Смоленську і Києві передбачалося мати по одному капельмейстеру-іноземцю з річним жалуванням в 120 рублів [7, с. 187]. Відомо, що в 60-х рр. XVIII ст. капельмейстером гарнізонної школи в Києві був «іноземець» Степан Кашевський (у відомості про виплату жалування зазначений як «малороссийский капельмейстер») [17, арк.14]. Відповідальність за навчальний процес лежала на призначеному штаб- чи обер-офіцерові. Ще один офіцер мав стежити за охайністю школярів («чтобь всякий день были они умыты и порядочно вчесаны») та водити їх щонеділі до церкви [12, № 12135]. До штату школи входили також сторожі та кухарі. Згідно штату 1797 р., на кожних 50 учнів гарнізонної школи передбачалося мати двох вчителів (арифметики й геометрії; читання і письма), двох відставних унтер-офіцерів чи солдат (мали стежити за зовнішнім виглядом школярів), по одному сторожу і кухарю [12, № 18159].

Навчання в школі складалося з кількох етапів. Спочатку школярі вивчали словесність. Після опанування азбуки, Часослова і Псалтиря (саме в такому порядку їх вчили школярі), учні починали «писать складь», «слова» и т.п. [15, арк. 1-9]. Після того, як учні оволоділи письмом, вони вивчали арифметику. Після опанування цих «наук» навчання ставало більш спеціалізованим. Згідно «Рассуждения» 1732 р., передбачалося, що 50 учнів від кожного полку розподілялися на 4 групи [7, с. 186]. До першої входили 10 найздібніших до навчання школярів, які мали навчатися артилерійській та інженерній науці. Ще 10 школярів направляли до гарнізонної, полкових чи батальйонних канцелярій для «науки писарской». 20 школярів навчали грі на музичних інструментах і співу. Останню групу складали найбільш неуспішні учні (10 чол.), які не проявили особливих здібностей у навчанні, і мали навчатися ремісничим спеціальностям. На практиці

зазначеної спеціалізації було важко дотриматися, при цьому, як свідчать джерела, в гарнізонній школі могли готувати не тільки ротних писарів, полкових музик, слюсарів, але й фельдшерів.

Табл. № 3. Навчальні предмети учнів Київської гарнізонної школи станом на 1771 р.
[15, арк. 1-12]

Навчальні предмети	Чисельність	%
Читання	282 чол.	74,2%
Письмо	56 чол.	14,7%
Арифметика	16 чол.	4,2%
Геометрія	1 чол.	0,26%
Фельдшерська справа і «подлекарская наука»	12 чол.	3,2%
Гра на музичних інструментах	5 чол.	1,3%
Ремесла	5 чол.	1,3%
Інше	3 чол.	0,78%
Всього	380 чол.	100%

Ще 12 учнів школи, хоча були внесені до відомості, на момент її складання вже працювали писарями і копістами при різних канцеляріях (батальйонних, інженерній, артилерійській). Деякі учні могли вивчати зразу кілька «наук». Наприклад, вчитися грати на барабані чи флейті та «писать склады» і т.п.

Незначна кількість учнів, що вивчали геометрію та арифметику у 1771 р. не обов'язково свідчить мізерний відсоток школярів, які опановували ці дисципліни. У 1770 – 1771 рр. в Києві лютувала епідемія чуми, яка значно зменшила учнівський контингент (за перше півріччя 1771 р. померло 78 учнів школи) [15, арк. 12]. Окрім того, за вказаний період зі школи до польових і гарнізонних військ було переведено 39 колишніх випускників (частина з яких очевидно опанували арифметику і геометрію, можливо артилерійську чи інженерну справи), а на їх місце взято 6-7-річних школярів, що почали вчитися читати. Також треба врахувати, що ті учні, які працювали при канцеляріях (12 чол.), вже вміли читати, писати, знали основні арифметичні дії. Однак немає сумніву, що більшість контингенту школи завжди складали учні, що вчилися читати.

Для прикладу, в 1766 р. в гарнізонній школі фортеці св. Єлизавети таких нараховувалося 52,2%.

Табл. № 4. Навчальні предмети учнів гарнізонної школи фортеці св. Єлизавети станом на 1766 р. [21, арк. 1-5]

Навчальні предмети	Чисельність	%
Читання	44 чол.	50%
Читання і гра на гобої	2 чол.	2,2%
Письмо	23 чол.	26,1%
Письмо і гра на гобої	1	1,1%
Арифметика	13 чол.	14,8%
Не вказано	5 чол.	5,7%
Всього	88 чол.	100%

Важливе місце в навчальному плані гарнізонної школи займала «солдатская экзерциция» (стройова підготовка), заняття з якої проводили раз на тиждень, а «Воїнський устав» і «Регламент» 1716 р. читалися під час вечері по закінченні навчального дня [4, с. 106; 6, с. 34].

Заняття в гарнізонних школах відбувалися 6 днів на тиждень (в суботу навчалися до полудня). Навчальний день розпочинався о 6-й годині ранку в літній час і о 7-й в зимовий і тривав до 18 год. з перервою з 11-ї до 14-ї год. (в зимовий час до 13-ї год.) [4, с.105].

Вагома роль в навчанні відводилася навчальній практиці. Свідченням цьому є вже згадані 12 учнів школи, що в працювали в батальйонних, артилерійській та інженерній канцеляріях у 1771 р. Навчання гри на музичних інструментах (барабані і флейті) та ремеслам, як правило, проходило безпосередньо при полках чи батальйонах у досвідчених музик та ремісників. Нерідко такі учні виключалися зі складу школярів і значилися в документах на службі при гарнізонних батальйонах. Так, у 1785 р. у складі 6 батальйонів київського гарнізону несло службу 30 чол. «малолетных в разных науках» [18, арк. 23в.-163в.]. Вони не були включені до складу школярів, чисельність яких було зазначено в іншій графі відомості (334 чол.).

Окрім навчальної практики, учні гарнізонних шкіл могли залучатися до виконання робіт, не пов'язаних із навчанням. Варто зауважити, що центральний уряд і місцеві чиновники бачили в учнях гарнізонних шкіл не тільки школярів, але й робочу силу. Так, учні Київської гарнізонної школи залучалися до виконання різного роду робіт у фруктовому саду чи на шовковому заводі в Києві. Відомо, у 1750-х роках на Київському шовковому заводі працювало 45 учнів місцевої гарнізонної школи [22, арк. 2-23в.]. Учні Київської гарнізонної школи залучалися також до збирання лікарських рослин для Київського аптекарського магазину [23, арк. 1-2]. Слід відзначити, що використання праці учнів гарнізонних шкіл практикувалося не лише в Києві, але й Москві, Саратові та інших містах, де функціонували відповідні навчальні заклади [5, с. 189; 7, с. 174-175]. При цьому, як правило, працювати доводилося учням, які погано навчалися.

Учні гарнізонних шкіл перебували на державному утриманні, в т.ч. й ті, що навчалися «сверх комплекта». Кожен школяр, в залежності від того, яку «науку» вивчав, отримував відповідне жалування. Так, сини артилеристів, що навчалися в Київській гарнізонній школі в 1766 р., отримували відповідні річні оклади жалування: учень «словесной науки» – 1,59 руб., «писменной науки» – 1,83 руб. [19, арк. 9-10]. Школярі, що вивчали арифметику, геометрію, артилерійську справу, отримували ще більші оклади жалування [6, с. 34]. Заштатні учні мали отримувати щомісяця по 30 коп., оскільки на інші складові їхнього забезпечення (продовольство, одяг) виділялося менше коштів, ніж для «комплектних» школярів.

Із продовольства школярі отримували щомісяця 2 четверики борошна (заштатні учні отримували по 1 четверику) [6, с. 34], один гарнець круп [6, с. 34; 17, арк.11; 24, арк.1, 3] та 2 фунти солі [9, арк.15-15зв.]. Також відомо, що в скоромні дні учням гарнізонних шкіл на сніданок могли давати хліб з маслом [4, с. 105]. З 1764 р. на продовольче забезпечення («за муку и крупу») учня гарнізонної школи мало виділятися щорічно 3,88 руб. [12, № 12135, №13390].

Окрім жалування і продовольства, учні отримували від держави також одяг та взуття.

Табл. № 5. Одяг і взуття учня гарнізонної школи згідно «Табеля мундирным и прочим вещам для гарнизонных школьников» 1764 р. [12, № 12135, №13390]

Одяг і взуття	Кількість	Термін використання
Кафтан	1	3 роки
Червоне сукно на комір і обшлаг		3 роки
Гудзиків рогових	21	3 роки
Шуба овчинна	1	3 роки
Шапка червона суконна	1	3 роки
Полотно на сорочки	на 2 сорочки	1 рік
Полотно «на порти»	на 2 порти	1 рік
Краватки	2	1 рік
Панчохи шерстяні	2 пари	1 рік
Черевики з пряжками	2 пари	1 рік

Зазначений комплект одягу школярі гарнізонної школи носили і раніше, про що є свідчення в джерелах [25, арк. 4;17, арк. 1-3]. Комплект одягу учня гарнізонної школи, затверджений у штаті 1797 р., суттєво не відрізнявся від того, який був у 1764 р. (при цьому, було переглянуто витрати на придбання і пошиття одягу у зв'язку зі зростанням цін).

Видатки на одяг визначалися віковими критеріями, а отже – антропометричними показниками учнів. Учні школи поділялися на 3 вікові категорії: «старшого», «среднего» і «младшего возраста». Так, для учнів «старшого возраста» Київської гарнізонної школи щорічно купувалося 10 аршинів «рубашечного холсту», «среднего возраста» – 9, «младшего» – 8 [17, арк.1-3].

Очевидно, що офіційно затверджений у 1764 р. комплект одягу, його ціна і терміни використання могли відрізнятися від реалій. Відомо, що учням купували також чоботи і штани [25, арк. 4]. У 1764 р. передбачалося, що шуба для учня могла коштувати не більше 80 коп. (76 $\frac{3}{4}$ коп.) [12, № 12135, № 13390], при цьому вже 1740-х рр. її ринкова ціна складала 80 коп. і навіть 1,5 руб. [25, арк. 4]. Хоча, як правило, задекларована російськими урядовцями в 1764 р. ціна одягу для школярів, відповідає ринковій. Так, на полотно для пошиття сорочок для одного учня потрібно було витратити щороку 27 коп. Ці дані підтверджуються фактичними розрахунками: у київській школі для учня «старшого возраста» щорічно купували полотна для пошиття сорочок на 30 коп., «среднего» – на 27 коп., «младшего» – на 24 коп. (усе разом дає середній показник 27 коп.) [17, арк.1-3]. Нормативна ціна краватки також відповідала її ринковій вартості (1,5 коп.) [17, арк.1-3; 12, № 12135, №13390].

Держава також забезпечувала учнів гарнізонних шкіл книгами, необхідними для навчання, та канцелярськими товарами.

Табл. № 6. Книги гарнізонних шкіл згідно «Табеля мундирным и прочим вещам для гарнизонных школьников» 1764 р. [12, № 12135, № 13390]

Назви книг	Кількість на 54 учнів	Термін використання
Підручники з геометрії	2	10 років
«Книги табулясинусові»	2	10 років
Підручники з арифметики	2	10 років
Азбука	20	5 років
Десятислов	7	5 років
Часослов	7	5 років
Псалтир	10	5 років
Новий Завіт	1	5 років

Згідно з розрахунками урядовців, в 1760-х рр. азбука мала купуватися за 5 коп., Часослов – за 20 коп., Псалтир – за 70 коп., підручник з геометрії чи арифметики – за 50 коп. [12, № 12135, №13390] Згідно штату 1797 р., ціна азбуки становила 10 коп., Псалтиря – 1,2 руб., підручника з арифметики – 60 коп., з геометрії – 1 руб. [12, № 18159].

Табл. № 7. Канцелярські товари, необхідні для навчання кожних 54 учнів гарнізонної школи згідно «Табеля мундирным и прочим вещам для гарнизонных школьников» 1764 р. [12, № 12135, № 13390]

Канцелярські товари	Кількість/Об'єм	Термін використання
Циркулі «троєножні»	8	10 років
Циркулі прості	8	10 років
«Шкал медный»	1	10 років
Дошки кам'яні	35	не вказано
Папір для письма	10 стоп	1 рік
Чорнила	3 відра	1 рік

З документів також відомо, що для учнів Київської гарнізонної школи купувалися рейсфедери, транспортнири і «карандашные трубки» [17, арк. 7зв., 16, 28]. Київська школа мала постійні джерела забезпечення учнів чорнилами, папером та свічками [17, арк. 7зв., 16, 28]. Останні купували у розрахунок 3 пуди в рік на кожних 54 учнів [12, №12135, №13390].

Окрім державного забезпечення, учні гарнізонних шкіл мали додаткові джерела прибутків: співали у хорі на різних святах, днях народженнях вельмож. Частина грошової винагороди за такі виступи собі забирав капельмейстер, решта могла витратитися на одяг та «лакомство» для школярів [4, с. 106]. В джерелах є свідчення про те, що школярі (які вміли читати і писати) складали і підписували документи замість неграмотних солдатів [26, арк. 4], за що, очевидно, отримували певну винагороду.

Навчання у школі тривало до 15-16 років, після чого визначалася подальша доля учня. Очевидно, що дотриматися заплановано розподілу учнів після завершення школи, затвердженого у «Рассуждени» 1732 р., було складно. Усе залежало від успішності учня, наявності місць в штаті полку (батальйону) і т.п. Більшість випускників шкіл направлялися в польові чи гарнізонні полки. При цьому, більш успішні випускники (які добре писали і рахували) ставали ротними писарями. Кращі з них потрапляли в польові полки, а решта – в гарнізонні. Більшість випускників ставали простими солдатами. В джерелах є лише поодинокі згадки про щорічну кількість випускників Київської гарнізонної школи. Так, за перше півріччя 1771 р. з Київської гарнізонної школи до польових і гарнізонних військ було переведено 39 випускників [15, арк.12]. Навесні-влітку 1772 р. 7 випускників Київської гарнізонної школи було переведено до польових і гарнізонних частин і підрозділів (з них четверо стали рядовими, по одному – ротним писарем, слюсарем та полковим музикою) [27, арк. 23зв.].

Варто зазначити, солдат, який вмів читати і писати мав більші перспективи просування по службі, а знання і навички, здобуті в гарнізонній школі, могли знадобитися військовим і у відставці. Вони могли легко зайняти посаду чиновника чи стати приватним вчителем, попри невисокий рівнем знань. Красномовним прикладом при цьому виступає герой твору «Недоросль» Д. Фонвізіна – відставний сержант гарнізону Цифиркін, який окрім того, що давав уроки арифметики, був ще й «около приказных служителей у счетных дел» [28, с. 124-125].

Отже, гарнізонні школи, які функціонували в 1721–1798 рр., є наочним прикладом модернізаційних процесів у російській армії, яка потребувала підготовлених і навчених кадрів. На південно-західному кордоні Російської імперії головним навчальним закладом такого типу була Київська гарнізонна школа, що підтверджує надважливе геополітичне й ідеологічне значення Києва для російського уряду. Саме в Києві розміщувався найчисельніший російський гарнізон на українських землях, був найпотужніший артилерійський парк і функціонувала найбільша гарнізонна школа.

Джерела та література

1. Лалаев М. Исторический очерк военно-учебных заведений, подведомственных Главному их Управлению (1700-1880 гг.) / М. Лалаев. – СПб.: Тип. М. Стасюлевича, 1880. – X+283 с.
2. Бескровный Л.Г. Русская армия и флот в XVIII в. / Любомир Григорьевич Бескровный. – М.: Воениздат, 1958. – 645 с.
3. Рабинович М.Д. К истории просвещения в России в конце XVIII века (Саратовская солдатская гарнизонная школа в 1793 г.) / М.Д. Рабинович // Исторический архив. – 1958. – №1. – С. 230-232.
4. Проскурякова М.Е. Гарнизонные школы Выборга и Кексгольма в первой половине XVIII века (социальное происхождение учеников и педагогические средства обучения) / Мария Евгеньевна Проскурякова // Вестник Тюменского государственного университета. – 2009. – №7. – С. 100-107.
5. Плешаков И.Н. Саратовская гарнизонная школа и военно-сиротское отделение (1764-1826) / Иван Николаевич Плешаков // Новый век: история глазами молодых: Сб. научн.тр. аспирантов и студентов истор. фак. СГУ. – Саратов. – 2008. – Вып. 6. – С. 186-203.
6. Бенда В.Н. Гарнизонные школы в XVIII веке / Владимир Николаевич Бенда // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. – 2012. – № 4 (18). Ч. II. – С. 33-36.
7. Сафронова А.М., Кравченко О.С. Законодательные и нормативные акты о гарнизонных школах России XVIII в. / А.М. Сафронова, О.С. Кравченко // Документ. Архив. История. Современность. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та. – 2014. – Вып. 14. – С. 173-197.

8. Шпитальов Г. Г. Українська ландміліція / Геннадій Георгійович Шпитальов –К.: [б. в.], 2013. – 150 с.
9. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф.59. – Оп.1. – Спр.176. – 48 арк.
10. Описи Київського намісництва 70-80-х років XVIII ст.: Описово-статистичні джерела / АН УРСР. Археогр. комісія [та ін.]: Упоряд. Г.В. Болотова [та ін.]; Редкол. П.С. Сохань (відп. ред.) [та ін.]– К.: Наукова думка. – 1989. – 392 с.
11. Полное собрание законов Российской империи. Собрание I. 1649-1825 гг.: в 45 т. (далі – ПСЗ) – СПб.: Типография II Отд. Собственной Е.И.В Канцелярии. – 1830. – Т.8. – 1014+IV с.
12. ПСЗ. – СПб.: Типография II Отд. Собственной Е.И.В Канцелярии. – 1830. – Т.43. –Ч.1. – Кн. Шт. – Отд.І. – 392+361+156 с.
13. ПСЗ – СПб.: Типография II Отд. Собственной Е.И.В Канцелярии. – 1830. – Т.24. – 869 с.
14. ЦДІАК України. – Ф.59. – Оп.1. – Спр. 2834. – 4 арк.
15. ЦДІАК України. – Ф. 59. – Оп.1. – Спр.6569. – 12 арк.
16. ЦДІАК України. – Ф.246. – Оп.1. – Спр.834. – 94 арк.
17. ЦДІАК України. – Ф.59. – Оп.1. – Спр. 3785. – 33 арк.
18. ЦДІАК України. – Ф.246. – Оп.3. – Спр.68. – 18 арк.
19. ЦДІАК України. – Ф.59. – Оп.1. – Спр. 4641. – 242 арк.
20. ЦДІАК України. – Ф.59. – Оп.1. – Спр. 6923. – 8 арк.
21. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. – Ф. IX. – Спр.2340-2344. – 11 арк.
22. ЦДІАК України. – Ф.59. – Оп.1. – Спр. 2757. – 5 арк.
23. ЦДІАК України – Ф.59. – Оп.1. – Спр.6929. – 12 арк.
24. ЦДІАК України. – Ф.59. – Оп.1. – Спр.4055. – 6 арк.
25. ЦДІАК України. – Ф.59. – Оп.1. – Спр.1330 – 8 арк.
26. ЦДІАК України. – Ф.59. – Оп.1. – Спр.1383. – 60 арк.
27. ЦДІАК України. – Ф.59. – Оп.1. – Спр.6796. – 111 арк.
28. Фонвизин Д.И. Собрание сочинений в двух томах / Денис Иванович Фонвизин. – М.;Л.: Гослитиздат, 1959. – Т. 1. – 630 с.

Назаренко В. Н. Киевская гарнизонная школа в XVIII в. (ученики и учителя, структура и содержание образования, материальное обеспечение учебного процесса)

В статье рассматривается история Киевской гарнизонной школы в XVIII в. Используя опубликованные и архивные источники, определена штатная и фактическая численность учеников Киевской гарнизонной школы в XVIII в. Выяснено социальное происхождение школьников. Рассмотрено состав педагогического коллектива школы. Определено предметы и дисциплины, которые преподавались в школе. Рассмотрено место учебной практики в системе подготовки учеников. Раскрыта система обеспечения школьников (жалованье, продовольствие, одежда, учебники, канцелярские товары) и установлено дополнительные источники их доходов. Проанализировано распределение выпускников гарнизонной школы после окончания учебы.

Ключевые слова: гарнизонная школа, Киев, солдатские дети, Российская империя, Гетманщина, Киевский гарнизон, военное образование.

Nazarenko V. M. Kyiv garrison school in the XVIIIth century (the students and the teachers, the structure and the contents of the education, the material providing of the educational process)

The article highlights history of the Kyiv garrison school in the XVIIIth century. Quantity (staff and real) of students is estimated on the basis of published and archive sources. Students' social background is defined. Composition of the school teaching staff is defined. School subjects and disciplines are defined. Place of teaching practice in the system of training students is considered. The system of providing students with salary, food, clothing, textbooks, stationery and additional items of students' income are found. In the article distribution of graduates is analyzed.

Keywords: garrison school, Kyiv, soldiers' children, Russian Empire, Hetmanate, Kyiv garrison, military education.

УДК 94(4)(44)(470-571)"18/19"

Ж. М. Іщенко

ДУНАЙСЬКІ КНЯЗІВСТВА – ОБ'ЄКТ ГЕОПОЛІТИЧНОГО ПРОТИСТОЯННЯ РОСІЇ ТА ФРАНЦІЇ (КІН. XVIII – ПОЧАТОК XIX ст.)

Аналізуються особливості та наслідки франко-російського протистояння на теренах Дунайських князівств наприкінці XVIII – на початку XIX ст. Автором обстоюється думка, що стратегічна роль Молдавії і Валахії для Російської імперії визначалася бажанням послабити Оттоманську Порту, закріпитися у гирлі Дунаю та на Балканах. Своєю чергою, геополітичні інтереси Франції мотивувалися необхідністю утримання Росії в таборі своїх союзників і намаганням поширити власний вплив на турецький уряд. Водночас, прагнення Росії анексувати Дунайські князівства були використані Наполеоном I для провокування австро-російських протиріч у регіоні.

Ключові слова: Дунайські князівства, «дунайське питання», Оттоманська Порта, Олександр I, Наполеон I.

Зміни на європейській політичній мапі кінця XVIII – початку XIX ст. зумовили зіткнення міждержавних інтересів Росії та Франції. Черговою ареною цього протистояння стали Дунайські князівства. Стратегічна роль Молдавії і Валахії для Російської імперії визначалася бажанням послабити Оттоманську Порту, закріпитися у гирлі Дунаю та можливістю поширення російського впливу на Балканах.